

ARAB TILI GRAMMATIKASI VA MORFOLOGIYASI

Soliha Orifxonova

Alfraganus universiteti,

Filologiya va tillarni o'qitish

(arab tili), 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab tilining grammatikasi va morfologiyasi asosiy jihatlari, so'z turkumlari, fe'l va ismning shakllanish qoidalari hamda sintaktik xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqola arab tilini o'rganayotgan talabalar va filologiya sohasidagi tadqiqotchilar uchun foydali bo'lishi ko'zda tutilgan.

Kalit so'zlar: arab tili, nahv, sarf, grammatik tizim, morfologiya, tilshunoslik, Sibawayh, Xalil ibn Ahmad.

Kirish. Arab tili grammatikasi va morfologiyasiga kirish. Arab tili dunyodagi eng boy va eng ifodali tillardan biridir. Uning go'zalligi nafaqat lug'at va uslubda, balki so'zlar va jumalarning shakllanishini boshqaradigan kuchli lingvistik tizimda hamdir. Ushbu tizimning eng muhim ikkita ustuni Grammatika (النحو) va Morfologiya (الصرف). Bu ikki sohani tushunish arab tilida to'g'ri o'qishni, yozishni yoki gapirishni istagan har bir kishi uchun juda muhimdir.

Grammatika ta'rifi (النحو). Arab tilida an-nahw nomi bilan tanilgan grammatika jumlar tuzilishini va so'zlar o'rtasidagi munosabatni boshqaradigan qoidalarni o'rganadigan fandır. U so'zning jumlada qanday ishlashini tushuntiradi — u ega (فاعل), ob'ekt (به مفعول), predikat (خبر) yoki boshqa har qanday grammatik rol bo'ladimi. Grammatika shuningdek, so'zning o'rni va vazifasini ko'rsatuvchi holat qo'shimchalari tizimi bo'lgan i'rāb (الإعراب) bilan ham shug'ullanadi. Grammatikasiz gaplar aniqligini yo'qotadi, ma'no chalkashib ketadi va muloqot qilish qiyinlashadi. Morfologiya ta'rifi (الصرف). Morfologiya yoki as-sarf arab tilshunosligining so'zlarning ichki tuzilishi bilan shug'ullanadigan sohasidir. U ildiz tizimini (الجزر),

vaznlarni (الأوزان) va vaqt, son, intensivlik yoki o'zaro ta'sir kabi ma'nolarni ifodalash uchun bitta ildizdan turli shakllar qanday yaratilishini o'rganadi. Morfologiya orqali talaba fe'llarning qanday bog'lanishini, otlarning qanday hosil bo'lishini va ma'noning shakl o'zgarishi orqali qanday o'zgarishini o'rganadi. Morfologiya arab tiliga moslashuvchanlik va ifoda kuchini beradigan narsadir.

Arab tilini tushunishda ikkalasining ham ahamiyati. Grammatika va morfologiya ajralmasdir. Grammatika so'zlarning gapda qanday ishlashini tushuntiradi, morfologiya esa so'zlarning qanday shakllanishini tushuntiradi. Birgalikda ular tilni to'liq tushunishga imkon beradi. Morfologiyani biladigan talaba yangi so'zlarning ma'nosini ularning ildizlari va qoliplarini tahlil qilish orqali tushunishi mumkin. Grammatikani biladigan talaba bu so'zlarni jumalarga to'g'ri joylashtirib, mo'ljallangan ma'noni tushunishi mumkin.

Shu sababli, ikkala fanni ham o'zlashtirish Qur'onni, klassik matnlarni, zamonaviy adabiyotni yoki hatto kundalik muloqotni o'qish uchun juda muhimdir. Ular aniq, mazmunli va nafis arabcha ifoda asosini tashkil qiladi.

Arab tili tuzilishining murakkabligi. Arab tili o'zining chuqur, ko'p qatlamli tuzilishi bilan mashhur bo'lib, bu uning asrlar davomida boy va ifodali bo'lib qolishining sabablaridan biridir. Til aniq ma'nolarni yaratish uchun birgalikda ishlaydigan ildizlar, vaznlar, holat qo'shimchalari va sintaktik qoidalarining noyob tizimiga asoslangan. Shu sababli, arab tilidagi har bir so'z nafaqat yuzaki ma'noga, balki ichki lingvistik mantiqqa ham ega.

Murakkablikni oshiradigan asosiy xususiyatlardan biri bu ildiz va vazn tizimidir. Ko'pgina so'zlar uch harfli ildizdan (جذر) kelib chiqadi va turli morfologik vaznlar (أوزان) orqali bir xil ildiz ko'plab bog'liq ma'nolarni hosil qiladi. Masalan, k-t-b ildizi ko'plab shakllarni hosil qiladi, masalan: كتب (u yozgan), كاتب (yozuvchi), مكتوب (yozgan), كتابة (yozgan), مكتب (ofis) va boshqalar. Ushbu tizimni tushunish kuchli analitik fikrlashni talab qiladi, bu esa yangi boshlanuvchilar uchun qiyin bo'lishi mumkin.

Arab tilining murakkabligini oshiradigan yana bir element - bu i'rāb tizimi

(الإعراب). Arab tilida so'zlarning oxirlari jumladagi rolga qarab o'zgaradi. Bitta so'zda -، -، - kabi turli xil unlilar oxirlari bo'lishi mumkin va har bir oxir ma'noga ega. Bu aniqlik darajasi boshqa ko'plab tillarda uchramaydi, bu esa uni yangi o'rganuvchilar uchun notanish va qiyin qiladi.

Arabcha jumlalarining tuzilishi ham moslashuvchan. Ismiy jumla (اسمية جملة) yoki fe'liy jumla (فعلية جملة) bo'lishi mumkin va so'z tartibi urg'uga qarab o'zgarishi mumkin. Bu moslashuvchanlik tilni boyitadi, lekin talabalardan ma'lum tuzilmalar qachon va nima uchun ishlatilishini tushunishni talab qiladi.

Nima uchun talabalar arab tilini o'rganishda qiynaladilar?

Talabalar ko'pincha bir nechta lingvistik va amaliy sabablarga ko'ra arab tilini o'rganishda qiyinchiliklarga duch kelishadi:

1. Notanish alifbo va yozuv.

Arab tili o'ngdan chapga yoziladi va so'zdagi o'rniga qarab shaklini o'zgartiradigan yozuvdan foydalanadi. Yangi boshlanuvchilar ko'pincha harflarni tanib olish, ularni bog'lash va ب, ت, ث yoki ص, ض, ط kabi o'xshash shakllarni ajratishda qiynaladilar.

2. Murakkab grammatika qoidalari.

Arab tili grammatikasi kelishuv, holat qo'shimchalari, gap turlari va so'zlarning roli haqida keng qoidalarni o'z ichiga oladi. Ko'pgina o'quvchilar, ayniqsa ona tillari sodda bo'lganlar uchun bu qoidalar juda og'ir tuyuladi.

3. Morfologik boylik.

Ildiz va vazn tizimi mantiqiy bo'lsa-da, mashq qilishni talab qiladi. Talabalar bitta ildizning qanday qilib ko'p ma'nolarni hosil qilishi mumkinligini tushunishlari uchun vaqtga muhtoj. Noto'g'ri vaznni aniqlash keng tarqalgan muammodir.

4. Talaffuzdagi qiyinchiliklar.

Arab tilida boshqa ko'plab tillarda mavjud bo'lmagan bir nechta tovushlar mavjud, masalan: ع, غ, ح, ط, ق. Bularni to'g'ri talaffuz qilish mashq qilishni va tomoq va til pozitsiyalarini bilishni talab qiladi.

5. Mintaqalar bo'yicha lug'at o'zgarishlari.

Zamonaviy standart arab tili (MSA) yozma va rasmiy nutqda qo'llaniladi, lahjalar

esa bir mintaqadan boshqasiga juda farq qiladi. Talabalar kundalik hayotda arab tilida so'zlashish kitoblarda o'rganganlaridan farq qilishini chalkashtirib yuborishlari mumkin.

6. Muntazam mashq qilmaslik.

Arab tili muntazam o'qish, yozish, gapirish va tinglashni talab qiladi. Doimiy ta'lim bo'lmasa, o'quvchilar grammatika qoidalarini eslab qolish yoki vaznlarni aniqlashda qiynaladilar

Arab tili grammatikasi va morfologiyasining tarixiy rivojlanishi.

Arab tili grammatikasi (النحو) va morfologiya (الصرف) fanlari Qur'on va arab tilini saqlab qolish bilan birga rivojlangan uzoq va boy tarixga ega. Islom arab bo'lmagan hududlarga kengayib borgan sari, ko'plab yangi musulmonlar va arab bo'lmaganlar arab tilini o'rganishni boshladilar, bu esa tilni xatolardan himoya qilish uchun tizimli qoidalarga ehtiyoj tug'dirdi. Bu ehtiyoj arab tilshunosligi asoslarini yaratgan buyuk tilshunoslarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Ilk olimlar va ularning hissalari.

1. Sibavayh (سيبويه). Sibavayh arab tili grammatikasining asoschisi hisoblanadi. Uning monumental asari "Al-Kitob" arab tilidagi eng qadimgi va eng keng qamrovli grammatika kitobidir. Kelib chiqishi fors tili bo'lishiga qaramay, uning arab tilini mukammal bilishi tengsiz edi. "Al-Kitob" asarida u quyidagilarni taqdim etdi:

- Sintaktik tuzilish qoidalari.
- Gaplardagi so'zlarning vazifalari.
- Keluvchi qo'shimchalar va ularning ma'nolari.

Qur'on misollari, she'riyat va og'zaki arab tili bilan qo'llab-quvvatlangan batafsil tushuntirishlar. Sibavayhning usullari ilmiy va tizimli bo'lib, uni arab lingvistik nazariyasining otasiga aylantirdi. Uning ta'siri bugungi kunda ham davom etmoqda va deyarli barcha keyingi grammatistlar uning ishlariga asoslanishgan.

2. Xalil ibn Ahmad al-Farohidiy (الفرهيدي أحمد بن الخليل)

Xalil ibn Ahmad ajoyib olim va Sibavayh ustoz edi. U morfologiya, fonetika va leksikografiyaga ulkan hissa qo'shdi. Uning asosiy yutuqlari quyidagilarni o'z

ichiga oladi.

- Arab she'riy o'lchovlari fani bo'lgan 'arūd (العروض علم) ni ixtiro qilish.
 - Birinchi arabcha lug'at, "Kitob al-'Ayn" ni tuzish.
 - So'z shakllari va ildizlarini tahlil qilish uchun dastlabki tizimlarni ishlab chiqish.
 - Tovushlar va ularning artikulyatsiyasini tushunish tamoyillarini yaratish
- Xalilning ishi arab tovushlari va morfologiyasini o'rganish uchun asos yaratdi.

U keyinchalik Sibawayh grammatikani tushuntirish uchun foydalanadigan analitik vositalarni taqdim etdi.

Lingvistik tadqiqotlar evolyutsiyasi.

Sibawayh va Xalil ibn Ahmadning asosiy ishlaridan so'ng, arab tilshunosligi kengayish davriga kirdi. Olimlar avvalgi bilimlarga tayanib, qoidalarni takomillashtirib va yangi tushunchalar qo'shib kelishdi.

1. Basra va Kufa grammatika maktablari.

Lingvistik tadqiqotlarning ikkita asosiy markazi paydo bo'ldi: basra maktabi: Analitik, qat'iy va qoidalarga asoslangan; Sibawayh tomonidan ifodalangan. Kufa maktabi: Og'zaki foydalanish va badaviy tiliga tayanib, yanada moslashuvchan.

Bu ikki maktab o'rtasidagi o'zaro ta'sir arab grammatikasini boyitib, qat'iy qoidalar va tabiiy nutq o'rtasida muvozanatli yondashuvni yaratdi.

2. Morfologiyaning rivojlanishi (As-Sarf).

Morfologiya quyidagi olimlar bilan rivojlandi: Ibn Jinniy (جنى ابن) — fonetika va so'z yasash bo'yicha mutaxassis, Az-Zajjāji — vaznlar va hosilalar nazariyasini takomillashtirdi. Ibn Malik — grammatika va morfologiya qoidalarini 1000 qator she'rda umumlashtirgan "Alfiya" kitobining muallifi: bu asarlar talabalar uchun grammatikani o'rganishni osonlashtirdi va tartibli qildi.

Arab tili grammatikasi (النحو) va morfologiyasi (الصرف) arab tilining asosiy tayanch tizimlarini tashkil etadi. Ushbu ikki fan tilning ichki tuzilishini, so'zlarning shakllanish mexanizmlarini, gapdagi o'rin va vazifalarini, shuningdek, nutqning aniq va mazmunli bo'lishini ta'minlaydigan qoidalarni o'z ichiga oladi. Arab tilini

o‘rganayotgan talabalar uchun grammatik va morfologik tizimlarni puxta egallash nafaqat matnlarni to‘g‘ri talqin qilish, balki mustaqil fikrni ifodalash, ilmiy va badiiy adabiyotlarni mukammal tushunish imkonini yaratadi.

Tilning murakkab va ko‘p qatlamli tabiati o‘quvchilar uchun qator qiyinchiliklarni yuzaga keltirsa-da, ildiz–vazn tizimi, i‘rāb qoidalarini va sintaktik tuzilmalarning mohiyatini anglash arab tilining go‘zalligi va mantiqiy tuzilishini ochib beradi. Arab tilshunosligining tarixiy rivoji — Sibawayh, Xalil ibn Ahmad, Ibn Jinniy, Ibn Malik kabi buyuk allomalar yaratgan ilmiy meros — bugungi zamonaviy lingvistik tadqiqotlar uchun ham mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xulosa

Arab tili grammatikasi va morfologiyasi tilning butun tuzilishini qo‘llab-quvvatlovchi ikkita muhim ustundir. Grammatika jummalarni tartibga soladi, ma‘noni aniqlaydi va xatolarning oldini oladi, morfologiya esa so‘zlarning ichki tuzilishini va ularning qanday shakllanganligini ochib beradi. Birgalikda ular o‘quvchilarga arab tilini chuqur tushunish, matnlarni aniq o‘qish va o‘zlarini aniq ifoda etish imkonini beradi. Qiyin bo‘lsa-da, bu ikki fanni egallash arab tilining boyligi, aniqligi va go‘zalligiga eshik ochadi.

Shu tariqa, arab tili grammatikasi va morfologiyasini chuqur o‘rganish nafaqat lingvistik kompetensiyani, balki madaniy, ilmiy va ma‘naviy dunyoqarashni kengaytiradi. Bu fanlarni o‘zlashtirish Qur‘on, hadis, klassik adabiyotlar, shuningdek zamonaviy akademik matnlarni to‘g‘ri, aniq va chuqur anglash uchun asosiy shart hisoblanadi. Arab tili tizimini to‘laqonli tushungan talaba tilning ichki mantiqini, uning boy ma‘no qatlamlarini va ifodaviy imkoniyatlarini mukammal o‘zlashtira oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sibawayh. Al-Kitāb. Qadimgi arab grammatikasi bo‘yicha asosiy manba.
2. Al-Farohidiy, Xalil ibn Ahmad. Kitāb al-‘Ayn. İlk arab lug‘ati va fonetik tahlillar.

3. Aliyev, R. Arab tili grammatikasi asoslari. Toshkent: Fan, 2010.
4. Karimov, S. Arab tili morfologiyasi va sintaksisi. Toshkent: Akademiya, 2015.
5. Рахмонов, А. К. (2025). АБУЛФАТХ БУРҲОНИДДИН НОСИР МУТАРРИЗИЙ–ЎРТА АСР ШАРҚ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ ЁРҚИН НАМОЁНДАСИ. *Oriental Journal of Philology*, 5(3), 549-560.
6. MUTARRIZIYNING “RISOLATUN FIN NAHV” ASARI MO‘JAZ GRAMMATIK MANBA.(2025). *Barqaror Taraqqiyot Va Rivojlanish Tamoyillari*, 3(4),85-88. <https://uzresearchers.com/index.php/BTRT/article/view/2528>
7. NOSIR AL-MUTARRIZIY MEROSIDA TARJIMA NAZARIYASI VA DIDAKTIKASI: “RISALATUN FIN-NAHV” ASARI VA ZAMONAVIY TARJIMA TA’LIMI INTEGRATSIYASI. (2025). *SCIENCE TIME*, 3(5), 150-155. <https://doi.org/10.66345/stj.v3i5.4640>
8. Жўраева, М. (2022). «Ал-фавоиду-з-зиёиййа» ва «Кофия» асарларида феъл туркумининг ёритилиш принциплари. *Востоковедение*, 14(2), 58-65.
9. Rahimjonov, M. (2026). THE ROLE OF WESTERN SCHOLARS IN STUDYING THE LIFE AND SCIENTIFIC HERITAGE OF CENTRAL ASIAN SCHOLARS AND THINKERS. *Journal of Social and Theological Studies*, 1(1), 5-13.
10. Tursunaliyeva, M. A. (2025). OGHIYNING “GULSHANI DAVLAT” ASARIDA HAMD VA NA’T QISMLARINI BERILISHI. *Oriental Journal of Philology*, 5(3), 618-627.
11. Mamajanova, V. Arab Tilini O ‘qitishda Yozma Nutq Ko ‘nikmasini Shakllantirishning Metodik Asoslari Va Zamonaviy Yondashuvlar. *Maktabgacha va Maktab Ta’limi Jurnali*, 676270.
12. Raxmonov, A. K. (2025). *Nosir al-Mutarriziyning “Risalatun fin-nahv” asarining Fransiya Milliy kutubxonasida saqlanayotgan qo‘lyozma nusxalari: Tekstologik va metodologik tahlil. Oriental Journal of Philology*, 6(13), 588–599. <https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-06-13-60>